

VU Research Portal

Het votiefschilderij als historisch object

Frijhoff, W.T.M.

published in
Volkskundig Bulletin
1985

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)
Frijhoff, W. T. M. (1985). Het votiefschilderij als historisch object. *Volkskundig Bulletin*, 11(1 (mei)), 34-43.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Het votiefschilderij als historisch object

Willem Frijhoff

*'Ex voto. Ce sujet ne comporte pas d'explications étendues; c'est une spontanéité du sentiment s'exprimant sous forme de monuments variés. Les païens pratiquaient eux aussi la reconnaissance envers la divinité sous cette forme naïve (...) Il n'y a pas possibilité d'imaginer ni d'établir des catégories dans l'ex-voto.'*¹

Aldus schreef in 1922 de geleerde benedictijn H. Leclercq in een gezaghebbend kerkelijk-oudheidkundig woordenboek. Wellicht zijn weinig thema's zo geschikt om de recente ommezwaai van het perspectief van de historische en religieuze antropologie te illustreren als het ex-voto. Dom Leclercq blonk uit in de analyse van strak en kerkelijk georganiseerde tekensystemen, maar met het ex-voto wist hij geen raad. Hoe verlegen hij ermee was, blijkt uit de wijze waarop hij het uitrangert naar een onklasseerbare restcategorie: de termen 'spontaniteit' en 'naïveteit', de verwijzing naar een ongrijpbare vóórchristelijke oudheid suggereren dat het voor hem hier om overblijfselen gaat van een pre-reflexieve rationaliteit, gaandeweg gedoemd te verdwijnen. Hij was trouwens de enige niet. Een encyclopedisch Frans volkskundige als Arnold van Gennep (1873-1957) ruimt er in zijn omvangrijke oeuvre al eveneens merkwaardig weinig plaats voor in, ondanks de oproep tot inventarisatie van de ex-voto's die zijn landgenoot Paul Sébillot nu al bijna 80 jaar geleden had doen uitgaan².

Hun aarzeling is wel begrijpelijk. Wie zich in een Zuidduits, Zwitsers, Oostenrijks, Frans, Italiaans of Catalaans heiligdom wel eens onder de indruk heeft laten brengen door de onmiskenbare charme die van een muur vol dicht op elkaar gehangen votiefschilderijen uitgaat, zal eveneens de ervaring hebben gehad niet te weten wat hij met dat ogenschijnlijk zo veelvormige en levensnabije getuigenis van volksgeloof nu precies aanmoest. Noch leerstellig getuigenis, noch kunstvoorwerp in de elitaire zin van het woord, noch liturgisch object, en door de volkskundigen aanvankelijk al evenmin serieus genomen, om van de historici nog maar te zwijgen,

¹ F. Cabrol & H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* V (Parijs 1922), kol. 1037, art. 'Ex-voto'. Het ex-voto, dat krachtens een eerder gedane gelofte wordt geschonken, vormt een subcategorie van de meer algemene groep wij-geschenken. Het is dus beter laatstgenoemde term in dit verband te vermijden.

² P. Sébillot, *Les ex-voto*. In: *Revue des traditions populaires* 21 (1906) 161-165. R. Griebel, *Die Votivbrauchforschung in Frankreich: Geschichte, Bibliographie und thematischer Aufriss*. In: *Jahrbuch für Volkskunde* NF 6 (1983) 208-229 (wordt voortgezet), geeft een uitvoerig bibliografisch overzicht waarnaar hier moge worden verwezen.

is het ex-voto – en vooral het naar de vorm schijnbaar zo ‘volkse’, zo weinig kerkelijk geordende votiefschilderij – lange jaren het kind van de rekening geweest van allerlei soorten slopers. Door jagers op bijgeloof, liturgische rationalisten en kunstkenners met oogkleppen is het zonder pardon uit de bedevaartsoorden verwijderd of, in het beste geval, doodgezwegen en verwaarloosd. De nostalgie-rage en de mode van de naïeve kunst scheppen thans weer een nieuw gevaar: in enkele jaren tijds is het votief-schilderij tot het meestgeroofde object van religieuze kunst geworden. Daar waar het ex-voto nog een rol te spelen heeft in het gemeenschapsritueel, is men daar intussen alert op geworden. Ik heb zojuist zelf kunnen constateren hoe in het Bretonse vissersdorp Plouhinec (Frankrijk) een schitterend votiefschip, dat jaarlijks in de processiestoet van het *pardon* wordt rondgedragen, bij de opening van het toeristenseizoen ineens van de doopkapel naar een ongenaakbare plek boven een biechtstoel was verhuisd. Elders blijven de kerken overdag thans gewoon dicht.

Natuurlijk is het ex-voto allesbehalve een *naïef* object. Het heeft een welomschreven functie in een rite van belofte en dankzegging (een ruil), waar des te strakker de hand aan wordt gehouden daar het gewoonlijk om kwesties van leven en dood gaat. Zowel naar vorm als naar inhoud is ook het object zelf aan strikte, zij het niet onveranderlijke regels gebonden, die ingebed liggen in het symboolstelsel dat aan de religieuze beleving en expressie van een bepaalde tijdruimtelijke eenheid ten grondslag ligt, en die daarmee evolueren. Wel heeft de aandacht voor als naïef geïnterpreteerde kunstvormen ook een positief resultaat gehad. Met name in Zwitserland en Zuid-Duitsland heeft ze sedert de twintiger jaren van deze eeuw tot private collectievorming en tot een eerste golf van inventarisaties en beschrijvingen van ex-voto's geleid. Het gaat hier dan wel in hoofdzaak om *geschilderde* ex-voto's. Naar hun vorm kunnen de ex-voto's immers in verschillende categorieën worden onderscheiden, bijvoorbeeld antropomorfe objecten (zoals wassen of metalen voorstellingen van lichaamsdelen³), scheepsmodellen, geschilderde panelen, of simpele gedenkplaten met een enkel dankwoord en soms een initiaal⁴. Van al deze vormen komt het votiefschilderij, omdat het 't meest op het affect inspeelt, gewoonlijk als het meest

³ Vgl. bijvoorbeeld M. Daem, *De ex-voto's. De menselijke figuur als ex-voto*. In: Oostvlaamse zanten 30 (1955) 165-174; W. Jaeger, *Augenvotive. Votivgaben-Votivbilder-Amulette* (Sigmaringen 1979). M. Daem is een van de weinigen die over votiefschilderijen uit de Nederlanden heeft geschreven, bijvoorbeeld *Votiefschilderijen en mirakelboek van kapelletje Schreiboorn te Gent* (Gent 1975) [bespreking in dit tijdschrift, 3, 1 (1977) 23] en *Votiefschilderijen en mirakelboek St.-Annaverering te Bottelaere*. In: Oostvlaamse zanten 57 (1982) 63-168.

⁴ Dit laatste materiaal, in onze eeuw het meest talrijk, lijkt tegelijk het minst informatief. Dat een seriële aanpak hier niettemin vruchtbaar kan zijn, wordt aangetoond door de analyse van ruim 2300 stenen gedenkplaten uit een Ardenner kapel, door F. Roger, *Le culte de Saint-Antoine de Padoue aux Hauts-Buttés (Ardenne): un siècle d'ex-voto (1871-1971)*. In: *Revue historique ardennaise* 5 (1971) 69-94.

aantrekkelijk over en lijkt het ook de meest gevarieerde en de meest persoonlijke informatie te kunnen bieden. Het votiefschilderij levert immers als enige van die vormen een gecondenseerde weergave van alle elementen van de rite. Het vormt een deel van de rite, maar tegelijk een voorstelling ervan. Het beeldt de tegenspoed af (ziekte, ongeval, enz.), de akte van aanroeping, de aangeropen heilige, niet zelden ook zijn of haar tussenkomst (het resultaat) en steeds een vorm van dankzegging daarvoor, vaak met de traditionele afkorting VFGA ('Votum fecit, gratiam accepit') of iets dergelijks, maar ook nogal eens met een meer uitgebreide tekst waarin gewoonlijk de personalia van de begunstigde, alsmede plaats en datum nauwkeurig worden vermeld. Vergelijkt men de saaie kasten vol zichzelf repeterende, schijnbaar fantasieloze en bijna uitsluitend antropomorfe ex-voto's bij de Zoete Lieve Vrouw van de Bossche Sint-Jan met, bijvoorbeeld, de muren vol beeldende en kleurrijke schilderijen, tekeningen en zelfs collages in, om niet te ver van huis te gaan, het Elzasser Thierenbach of het Zwitserse Einsiedeln, dan valt de huidige voorkeur voor het votiefschilderij gemakkelijk te begrijpen. De toeschouwer krijgt er de illusie van levensnabijheid, van onmiddellijke leesbaarheid en dus rechtstreeks contact met de gewone man van het verleden door. De historicus vindt hier een van die zeldzame, bij uitstek polysemische bronnen die hij door de nieuwere oriëntaties van cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis zo broodnodig heeft voor zijn onderzoek.

Te beginnen met de Centraaleuropese landen is vanuit de belangstelling voor het naïeve geleidelijk aan een soort votiefkunde ontstaan met een nu al schier onoverzienbare, vaak in lokale of regionale blaadjes en tentoonstellingscatalogi weggestopte literatuur. De recentere werken van Kriss-Rettenbeck vormen van die eerste golf van wetenschappelijk onderzoek de meest volkomen synthese⁵. Ze analyseren het ex-voto naar zijn instrumentele waarde (gelofte, aanbieding, opdracht), zijn religieuze verwijfsfunctie en zijn semantische inhoud, waarbij een genetische typologie van de vormen ervan wordt ontworpen. Daarbij staat gewoonlijk de uitwendige vorm van het object of de onmiddellijke informatieve waarde van de voorstelling op de voorgrond en wordt onder de ex-voto's dan ook een zwaar, niet zelden uitsluitend accent op het votiefschilderij gelegd. De gegevens die dit levert over de ontwikkeling en de conjunctuur van devoties (plaatsen, heiligen), over verrichte wonderen, over afgebeelde ziekten, ongelukken of rampen voeren de boventoon. De meeste auteurs vragen zich overigens niet af of de expressiecode die de produktie van geschilderde ex-voto's regeert, wel gedetailleerde conclusies van technische aard over de afgebeelde tegen-

⁵ L. Kriss-Rettenbeck, *Das Votivbild* (München 1958); *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens* (München 1963); *Ex-voto. Zeichen, Bild und Abbild im christlichen Votivbrauchtum* (Zürich-Freiburg i.B. 1972). Laatstgenoemd werk bevat tevens een zeer uitvoerige literatuuropgave.

**LA ROSALIE PERDUE • 9 BR
1788 CAPITAINE BERTHELOT**

Votiefschilderij afkomstig uit de kapel van de HH. Anna en Julianus te Penchâteau, thans in de pastorie van de Sint-Nicolaaskerk van Le Pouliguen (Loire-Atlantique, Frankrijk): aanroeping van Onze Lieve Vrouw bij de schipbreuk van 'La Rosalie', onder kapitein Berthelot, november 1788.

spoed toelaat⁶. Er kan niet genoeg de nadruk op worden gelegd dat votiefschilders geen klinisch nauwkeurig ziektebeeld bedoelen te schetsen, maar een moreel, religieus of sociaal uitzichtloze situatie, volgens de regels die voor de maker en de verwachte toeschouwersgroep van dat ogenblik de grens van de uitzichtloosheid markeren. De regels van het genre maken het votiefschilderij voor een gelovige beschouwer vanuit *religieus* oogpunt zo onmiddellijk leesbaar. Maar vanuit *andere* gezichtspunten (historisch, volkskundig, pathologisch, enz.) dienen de afbeeldingen eerst op hun stereotiepe kenmerken te worden onderzocht en te worden gedecodeerd.

Een kwantitatieve, zo mogelijk seriële aanpak is daarbij des te onmisbaarder daar ex-voto's en met name votiefschilderijen, net als grafstenen en ander massaal geproduceerd gedenkmateriaal, meestal in serie door bepaalde producenten worden vervaardigd. In de buurt van belangrijke heiligdommen vond (en, wat Italië betreft, vindt) men niet zelden speciale ex-voto-schilders. In mediterrane landen, en hier en daar ook wel in noordelijker streken, kost het betrekkelijk weinig moeite om een kaarsenmaker te vinden die nog de mallen bezit waarmee hij op bestelling antropomorfe votiefgeschenken van was kan vervaardigen. Onder de bogen van het marktplaats van Sant Joan de les Abadesses, aan de voet van de Catalaanse Pyreneeën, trof ik vorig jaar nog zo'n winkel aan, in oude staat bewaard dank zij de hoge ouderdom van de winkelier. Door de Provençaalse schrijver Jean Giono geromantiseerd⁷ en door de Catalaanse schilder-schrijver Santiago Russinyol tot de titelheld van een toneelstuk gemaakt (*El pintor de miracles*) was de votiefschilder niettemin een realiteit wiens roepspraktijk door de eveneens Catalaanse volkskundige Joan Amades levendig is beschreven aan de hand van wervingsactiviteiten en werkzaamheden van de Barcelonese ex-votoschilder Joan Castells⁸. De ex-voto's blijken zo een eigen plaats in te nemen op de markt van religieuze objecten: ze worden veelal op bestelling gemaakt door specialisten. Zowel koper (d.w.z. schenker) als verkoper resp. producent brengen dus een aantal produktievoorwaarden in die aan min of meer gestereotypeerde regels beantwoorden. Kennis van de verschillende elementen en etappen van het produktieproces is dan ook onmisbaar voor een correcte interpretatie van de uiteenlopende informatie die reeksen ex-voto's kunnen leveren en van de waarden die zij vertegenwoordigen.

De zowel cultuur- als sociaal-historische methoden en technieken die een dergelijke ex-voto-studie nieuwe stijl veronderstelt, waren tot voor kort in

⁶ Zie bijvoorbeeld de anekdotische, systeemloze ziekten-catalogus die W. Theopold, *Votivmalerei und Medizin. Kulturgeschichte und Heilkunst im Spiegel der Votivmalerei* (München 1978) heeft opgesteld. Mutatis mutandis geldt de opmerking eveneens voor E. Harvolk, *Votivtafeln. Bildzeugnisse von Hilfsbedürftigkeit und Gottvertrauen* (München 1979) en voor veel soortgelijke werken meer.

⁷ In *Le Déserteur* (1966). Zie hierover ook B. Cousin & A. Ramière de Fortanier, *Peintres d'ex-voto provençaux*. In: *Le Monde alpin et rhodanien* 7 (1979) 473-493.

⁸ J. Amades, *Els ex-vots* (Barcelona 1952) 162 e.v.

de Duitssprekende landen sterk onderontwikkeld in vergelijking met Frankrijk (en, in het kielzog daarvan, Italië en het Iberisch schiereiland). Wellicht is dat de reden waarom de werkelijk vernieuwende studies van de laatste jaren op dit gebied vooral uit Frankrijk en Italië komen, en niet uit Centraal-Europa. Hoewel beide landen zeer rijk zijn aan geschilderde ex-voto's, is de inventarisatie daarvan in Frankrijk en Italië eerst in de zestiger jaren op gang gekomen. Vooral in Italië, waar het industrieel en bancaire mecenaat, gecombineerd met een hoogontwikkeld systeem van relatiegeschenken, nog de peperdure uitgaven mogelijk maakt die het beeldmateriaal van de votiefschilderijen tot hun recht laten komen, heeft dit geleid tot de publikatie van enkele schitterend geïllustreerde overzichtswerken, te beginnen met dat over de Madonna dell'Arco in een buitenwijk van Napels – een nog springlevend heiligdom dat met zijn meer dan vierduizend geschilderde ex-voto's vanaf de zestiende eeuw ongetwijfeld de grootste collectie van Europa bezit –, vervolgens de regionale inventarissen van de votiefschilderijen uit Puglia (P. Toschi, 1977), Bresciano (A. Turchini, 1980) en Trentino (G. Belli, 1981)⁹. In Frankrijk is de inventarisatie, na een aarzelend begin aan de universiteiten, wezenlijk gestimuleerd door het ministerie van Marine, en met name door het daaronder vallende Scheepvaartmuseum te Parijs, dat zich voor de afbeeldingen en modellen van schepen interesseerde. Te beginnen met de maritieme cultussen, die daar de rijkste oogst aan votiefgeschenken hebben opgeleverd, hebben de figuratieve ex-voto's er sinds een tiental jaren nationale bekendheid verworven dank zij een reeks boeiende tentoonstellingen, steeds vergezeld van een uitvoerige, geïllustreerde catalogus¹⁰.

Ook in Frankrijk is nu een regionale studie verschenen, en wel over de ex-voto's uit de Provence, van de hand van Bernard Cousin, die op dit gebied al eerder van zich heeft doen spreken¹¹. Zowel vanwege de metho-

⁹ P. Toschi & R. Penna, *Le tavolette votive della Madonna dell'Arco* (Napels 1971). Zie van P. Toschi ook de *Bibliografia degli ex-voto italiani* (Florence 1970). Verder voor Italië: A. Chiarrocchi & E. Mori, *Le tavolette votive italiane* (Udine 1959), en de belangrijke regionale studies van P. Toschi ed., *Puglia ex-voto. Documenti di cultura popolare in Italia meridionale* (Bari 1977), A. Turchini ed., *Lo straordinario e il quotidiano. Ex-voto, santuario, religione popolare nel Bresciano* (Brescia 1980), en G. Belli ed., *Tavolette votive nel Trentino. Religione, cultura e società* (Trente 1981). Voor Zwitserland: R. Creux, *Les ex-voto racontent* (Paudex 1979). Voor Portugal: A. Lapa, *Livro de ex-voto portugueses* (Lissabon 1967).

¹⁰ Zie de lijst bij R. Griebel, *Votivbrauchforschung*, 224-225, en verder bijv. het fraaie album van F. & C. Bouillet, *Ex-voto marins* (Parijs 1978).

¹¹ B. Cousin, *Le miracle et le quotidien: les ex-voto provençaux, images d'une société* (Aix-en-Provence 1983). Ook hierin een uitgebreide literatuuropgave. Eveneens van de hand van B. Cousin over dit thema: *Ex-voto provençaux et histoire des mentalités*. In: *Le Monde alpin et rhodanien* 5 (1977) 183-212; *Dévotion et société en Provence: les ex-voto de Notre-Dame des Lumières*. In: *Ethnologie française* 8 (1977) 121-142; *L'Ex-voto: document d'histoire, expression d'une société*. In: *Archives de sciences sociales des religions* 48/1 (1979) 107-124; *Ex-voto de Provence: images de la religion populaire et de la vie d'autrefois* (z.pl. [Parijs] 1981); *Notre-Dame de Lumières: trois siècles de dévotion populaire en Luberon* (z.pl. [Parijs] 1981); *Voyage au coeur des miracles*. In: *L'Histoire*, nr. 64 (februari 1984) 56-62.

diek en de onderzoeksresultaten als vanwege de vragen die zijn analyse oproept, vormt zijn werk, in 1981 als dissertatie te Aix-en-Provence verdedigd bij de mentaliteitshistoricus Michel Vovelle, een nieuwe mijlpaal in de ex-voto-studie en een wezenlijke vooruitgang ten opzichte van het werk van Kriss-Rettenbeck c.s. Laatstgenoemden toonden te weinig aandacht voor de specifieke sociaal-culturele aspecten van de ontwikkeling van het votiefwezen en slaagden er bij gebrek aan de juiste analysemethoden niet in het reusachtige corpus van geschilderde ex-voto's kwantitatief te beheersen. Niettemin vormde hun koele benadering van het ex-voto, als een in welomschreven omstandigheden verstrekte gave met een daarmee samenhangende tekenwaarde, reeds een wezenlijke vooruitgang op eerdere interpretaties die, zwaar met romantische vooronderstellingen van godsdiensthistorische aard beladen, het ex-voto door 'Bildzauber' als een magisch werkzame voorstelling binnen een offercultus zagen functioneren en het dan ook tot in de oerkrachten van een tijdloze volksreligie terugprojecteerden¹². Dom Leclercq was, zoals we al hebben gezien, nog een exponent van deze gedachte. Thans, nauwelijks zestig jaar later, wordt er vanuit een radicaal tegenovergesteld perspectief gedacht. Juist de historisering van het verschijnsel van het votiefschilderij, en meer in het algemeen van heel de ontwikkeling van het votiefwezen, vormt de grote winst van de meest recente studies. Het ex-voto blijkt allerm minst een tijdloos object te zijn, maar naar vorm en voorstelling aan een complexe, historisch bepaalde relatie tussen perceptie van de werkelijkheid, religieuze belevingswereld, maatschappelijke symboolwaarde en kerkelijke acceptatie te beantwoorden. Zo is ook het votiefschilderij aan een nauwkeurige tijdspanne gebonden. Het schijnt in de vijftiende eeuw in Midden-Italië te zijn ontstaan en is vandaar aan het eind van de zestiende eeuw de Alpen overgestoken om zich vervolgens over bepaalde (maar niet alle!) delen van katholiek Europa te verspreiden en zich vanaf de negentiende eeuw in soortgelijke golven geleidelijk weer terug te trekken op het land van herkomst, het enige waar het thans nog schijnt te leven als we Latijns-Amerika buiten beschouwing laten.

Dank zij een rigoureuze toegepaste methodiek slaagt Cousin erin deze globale ontwikkeling langs een veelvoud van lijnen in de maatschappelijke werkelijkheid te verankeren. Daartoe heeft hij met behulp van de computer de 4016 door hem in 133 Provençaalse heiligdommen (en enkele musea) aangetroffen votiefschilderijen (waarvan driekwart gedateerd is) op 125

¹² Vgl. W. Brückner, *Volkstümliche Denkstrukturen und hochgeschichtliches Weltbild im Votivwesen. Zur Forschungssituation und Theorie des bildlichen Opferkultes*. In: Schweizerisches Archiv für Volkskunde 59 (1963) 186-203, die zich fel keerde tegen het 'wetenschappelijk bijgeloof' betreffende de 'oerkracht' van het 'scheppende volk' en ervoor pleitte ex-voto's niet als primitieve of tijdloze produkten van een volkse oerreligiositeit te beschouwen, maar als 'hoogculturele', dus historisch bepaalde uitingen van sociaal bepaalde trouw-verhoudingen. Bij mijn weten heeft hij zo'n analyse zelf echter niet ondernomen.

variabelen geanalyseerd: formaat, uitvoering, datering, eventuele tekst, sociale positie van de schenker, scenografische elementen zoals de aange-roepen heilige, het voorgestelde onheil, de aanwezige personen en hun houding, het decor, de materiële cultuur, de oppervlakteverhouding tussen hemel en aardse werkelijkheid, tussen religieus en niet-religieus gebeuren, enz. enz.¹³.

Over het historisch karakter van de praktijk van het votiefschilderij laat de analyse geen enkele twijfel bestaan. Verbreiding en terugval in zowel ruimte als tijd zijn overduidelijk te volgen. Tegen het eind van de zestiende eeuw reeds in de Provence bekend, verspreidt de praktijk van het geschilderde ex-voto zich daar pas werkelijk in nauwe samenhang met de invoering van de katholieke reformatie (zoals de Contra-Reformatie thans vaak met meer recht genoemd wordt), eveneens naar Italiaans model, en wel vanaf het eind van de zeventiende eeuw. Het hoogtepunt van de populariteit van het votiefschilderij wordt in het midden van de negentiende eeuw bereikt, kort voor de snelle daling die vanaf rond 1880 intreedt. De beweging begint allerm minst bij wat men geneigd zou zijn het 'gewone volk' te noemen, en vormt zeker in het begin dan ook beslist geen uiting van ongedifferentieerde, primitieve volksreligie. Integendeel, juist de meest dynamische en kapitaalkrachtige sectoren van de hogere lagen van de bevolkingspiramide in de economisch voorspoedige delen van de Provence en Comtat Venaissin (het pauselijk gebied rond Avignon) nemen het initiatief. Eerst later verspreidt het gebruik zich over de economisch, sociaal en cultureel meer achtergebleven bergstreken van de regio.

Tegelijk verandert het sociale beeld van de schenkersgroep: ging het in de zeventiende eeuw om een locale en regionale elite, in de achttiende gaan de kleinere burgerij en de lagere middenklassen steeds meer domineren, terwijl de volksklasse in de negentiende tot exclusieve draagster van de praktijk wordt. Parallel aan deze sociaal-culturele daling van de votiefpraktijk trekt de maatschappelijke elite er gaandeweg haar handen van terug en weigert zij nog langer deel te nemen aan een ritueel gebeuren dat zij niet meer controleert en waar zij zich niet langer ten volle in kan herkennen. Het lot van het ex-voto vormt dus als het ware een teken van de groeiende differentiëring van de religieuze beleving volgens sociale scheidslijnen. Pas aan het eind van die ontwikkeling, niet ver van onze eigen tijd verwijderd, is het votiefschilderij een kenmerkend aspect geworden van die 'volksreligie' waar de beginnende twintigste eeuw het als van eeuwigheid aan toeschreef¹⁴.

¹³ De technische aspecten van de computeranalyse worden niet in het genoemde boek verantwoord, maar kunnen worden nagezien in het getypte origineel van de dissertatie, o.a. aanwezig in de bibliotheek van het Musée national des arts et traditions populaires te Parijs.

¹⁴ In zijn bespreking (*Annales E.S.C.* 39 (1984) 197-202) van de bundels van G. Belli en A. Turchini (zie hierboven, noot 9) wijst B. Cousin erop dat de ontwikkeling in Italië identiek blijkt te zijn geweest, al was dat de auteurs van die bundels bij gebrek aan een ontwikkelingstheorie niet altijd inzichtelijk.

Deze analyse ontleent haar kracht aan de organische wijze waarop zij sociale en culturele (c.q. religieuze) ontwikkelingen met elkaar verbindt. Het is opmerkelijk dat de geleidelijke verschuiving van de praktijk naar de lagere volksklassen gepaard gaat met wat Cousin een 'laïcisation' noemt (maar wat misschien zorgvuldiger met het woord secularisering kan worden aangeduid). Een duidelijke indicator daarvan is de eerst geleidelijke, dan snelle teruggang van de ruimte die op het schilderij aan het hemelruim en aan de interveniërende heilige wordt toebedeeld. Hetzelfde geldt voor de geringere frequentie van de gebedshouding bij de afgebeelde personen, die steeds minder de hemel smeken, steeds vaker daarentegen de helpende hand bieden bij het afgebeelde ongeval; getrouw aan de steeds meer seksebepaalde rolspecificatie in de negentiende-eeuwse religieuze praxis, worden op de late ex-voto's alleen nog vrouwen biddend afgebeeld. Tenslotte wijst Cousin op de steeds kleinere plaats die aan religieuze motieven wordt toebedeeld, ten gunste van de afbeelding van het onheil, totdat het ex-voto in de negentiende eeuw tot een echt genrestuk wordt waarop natuurgetrouw riskante taferelen uit het dagelijks leven van de gewone man worden weergegeven, met (uiteraard) een groeiende nadruk op de arbeids- en verkeersongevallen. In de plaats van het wonder, dat van de kracht van de hemel getuigt, komt het *fait divers* te staan, dat vooral de gevaren en spanningen van het maatschappelijk leven accentueert¹⁵.

De hier geschetste ontwikkeling vormt de globale trend voor de Provence in haar totaliteit. Als zodanig bevestigt ze de ontkersteningsconjunctuur die M. Vovelle indertijd voor datzelfde gebied heeft getraceerd op grond van een even grootscheeps opgezet onderzoek naar de clausules uit testamenten¹⁶: het Tridentijns spiritualiteitsmodel verliest vanaf enkele decennia vóór de Franse Revolutie zijn aantrekkingskracht en wordt in de negentiende eeuw zelfs radicaal afgewezen, hetgeen tot ontkerstening leidt in zoverre als de kerk zich juist met dat model heeft geïdentificeerd. Uit de studie van Cousin zou overigens ook kunnen worden afgeleid dat die ontkerstening maar schijn was en niet meer dan een hoogkerkelijke interpretatie. De spiritualiteit van de gewone man was immers op een zijspoor geraakt, naast het institutionele, hoogkerkelijke, officiële hoofdspoor: 'volksreligiositeit' kwam naast, al spoedig zelfs tegenover 'spiritualiteit' te staan. Terecht wijst Cousin verder op regionale verschillen in het ontwikkelingsritme. Zowel in het hoogontwikkelde, maar tot 1791 rechtstreeks door Rome bestuurde Comtat Venaissin als in de afgelegen en achtergebleven Alpenvalleien verliep de evolutie veel trager. Overigens schijnt dat ver-

¹⁵ Aldus concludeert terecht, op grond van dit dossier, M. Ferro bij zijn presentatie van het *Fait-divers*-nummer van *Annales E.S.C.* 38 (1983) 823-824.

¹⁶ M. Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle: les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments* (Parijs 1973); id., *La Mort et l'Occident de 1300 à nos jours* (Parijs 1983).

traagde ritme (of de grotere stabiliteit?) ook te kunnen worden geconstateerd voor gebieden noordelijker in Europa, zoals Zwitserland, Beieren of de Elzas¹⁷.

De vraag naar het waarom van deze verschillen sluit aan bij die naar het waarom van opkomst en verval van het verschijnsel van het votiefschilderij als zodanig. Evenals Vovelle ziet Cousin deze ontwikkeling in een ondubbelzinnig verband staan met de conjunctuur van de contrareformatorische barokspiritualiteit. Meerdere argumenten pleiten voor een positieve correlatie tussen beide: de periodisering, de regionale spreiding van de praktijk in Europa, de verschuivingen in de groep aangeropen heiligen¹⁸. Wezenlijker voor de verklaring is wellicht de mentaliteitsdimensie die Cousin naar voren haalt wanneer hij twee vormen van weergave van de werkelijkheid, die tegelijk waarnemingskaders en instrumenten van cultuur-overdracht zijn, tegenover elkaar stelt, namelijk beeldcultuur en schriftcultuur. De regio's waar het votiefschilderij 'pakt', zijn zonder uitzondering gebieden waar op dat ogenblik ook de beeldcultuur het wint, waar de barokke theatraliteit de boventoon voert, waar het retabel, het heiligenbeeld, de gewelfschildering een even wezenlijk instructie- en acculturatiemiddel vormen als de bijbelcommentaren en preken elders. Die beeldcultuur is echter niet meer dan een conjunctureel verschijnsel, een voorbijgaande fase. De elites groeien er al gauw uit en nemen dan ook afstand van het geschilderde ex-voto. De nieuwe schriftcultuur dringt zich, als dominante cultuurvorm, ook aan het steeds 'volkser' votiefschilderij op, getuige de snel groeiende plaats van de (in cultuurtaal Frans, niet in spreektaal Provençaals) geschreven tekst erop. Uiteindelijk verdwijnt de afbeelding zelf: de gedenkplaat blijft voortbestaan, maar is dan niet meer in staat het wonder te proclameren – daar is voortaan het woord voor nodig.

De hypothese is verleidelijk. En de enkele bladzijden comparatief onderzoek op Europese schaal die Cousin eraan wijdt, schijnen haar te bevestigen, al missen deze de maatschappelijke achtergrond die de rest van het boek zo boeiend maakt en worden ze door enkele overhaaste stereotiepen ('la fixité germanique'...) ontsierd.

Wat Nederland betreft, zou ze in verband moeten worden gebracht met de recente controverse tussen S. Alpers en E. de Jongh over het 'beschrijvende' of 'emblematische' karakter van de Nederlandse schilderkunst sedert de zestiende eeuw¹⁹. De inzet van die controverse is immers het bestaan van een beeldcultuur – de eventuele afwezigheid daarvan zou een

¹⁷ Aldus R. Griebel, *Votivbrauchforschung*, 228.

¹⁸ Zie voor soortgelijke verschuivingen: W.A. Christian Jr., *Local religion in sixteenth-century Spain* (Princeton, N.J. 1981).

¹⁹ S. Alpers, *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century* (Londen-Chicago 1983), en de reactie van E. de Jongh in *Simiolus* 14 (1984) 51-59.

nieuw verklaringselement bieden voor het vrijwel geheel ontbreken van geschilderde ex-voto's in de Noordelijke Nederlanden²⁰. Cousins hypothese zelf zou het tegenbewijs van de evolutie van de andere vormen van ex-voto's behoeven. Hij lijkt echter te weinig volkskundig geïnteresseerd om zich voor de ontwikkeling van de objecten als zodanig te interesseren – een absolute voorwaarde voor zo'n meer globale benadering. Hoe het ook zij, onderzoek naar dergelijke dimensies lijkt in elk geval van wezenlijk belang voor een beter inzicht in de ontwikkeling van de belevingswereld. Het vormt een raakpunt tussen de geschiedschrijving, de culturele antropologie en de volkskunde.

Erasmus Universiteit Rotterdam

september 1984

²⁰ Het is bekend dat een aantal (meestal hervormde of lutherse) kerken langs de kusten van Noordwest-Europa, ook in Nederland, scheepsmodellen bezit, die moeilijk als votiefscheepjes in de katholieke, kerkelijk geordende zin van het woord kunnen worden geduid, al wordt dat door buitenlanders wel eens overhaast gedaan, zoals bijv. in de catalogus *Ex-voto marins dans le monde de l'Antiquité à nos jours* (Parijs 1981) 99, nr. 92 (scheepsmodel, vermoedelijk uit de kerk van Noord-Scharwoude). Anderzijds zou het naïef zijn te menen dat met de komst van de Reformatie elke vorm van wij-geschenk op slag verdween. Het lijkt dan ook verstandiger de interpretatie voorlopig open te houden. Wel is het natuurlijk denkbaar dat zulke objecten, die immers uit dezelfde periode als de votiefschilderijen stammen, uit eenzelfde voorkeur voor de beeldcultuur voortkwamen. Maar dat strookt weer niet met de globale schaarste van votiefschilderijen in Noord-Nederland. Door meerdere onderzoekers is overigens reeds gewezen op de algemene voorkeur van zeevarende gemeenschappen voor het figuratieve ex-voto, ook daar waar heel het achterland er vreemd tegenover blijft staan. Het laatste woord over de interpretatie hiervan is ongetwijfeld nog niet gesproken. Vgl. H. Besselaar, *Kerkscheepjes in kerkschepen*. In: Spiegel historiael 9 (1973) 502-504; id., *Schepen als kerkversiering*. In: NRC-Handelsblad, 1-9-1984, en vooral J.M.G. van der Poel, *Scheepsmodellen in Nederlandse kerken*. In: Uit het peperhuis 1974/3 (1974) 1-91.